

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

Írásjelek Petőfi költészetében

Különös tekintettel a pontosvesszőre

Margócsy István 60. születésnapjára

Valamikor eljött az idő, hogy fölfedezzük az írásjeleket. Nem tudjuk, miféle hatást váltanának ki híres verseink, ha más központozással ismerjük meg őket. Ma talán meggyérültek, de Krúdy korában, az ő tolla alatt még léteztek regényes alakok, akiket érdekelt, vajon *kik ügyelnek pontosvesszők korrekt elhelyezésére*. Figyelünk? Ebben a félmondatban is szembeötlik az *ügyelnek* ige, a határozott névelő elhagyása (Krúdy nem azt mondja: *a pontosvesszők. . .*), a magyarrá fogadott latin jelző, a kérdés elhagyása a mondatvégen, és hasonlók. Minél régebben, minél mélyebben élünk együtt műalkotásokkal, annál apróbb részletek tűnnek meglehetősen fontosnak. Petőfit szeretni, tódítva elemezni, ez nem nehéz dolog, nem ritka szokás. De ezerszer észrevett fordulatokban felfejteni, felfedezni, másként szóvá tenni tudni, ami kezdettől fogva titokként bennük rejlik, ez nem csekély vállalkozás. Telik az idő, és néha-néha úgy véljük: régebbi költőink írásjelhasználata önkényes volt, vagy a kor kötelező mintáinak hiányában következetlennek rémlik, vagy legalábbis fölösleges ilyesmivel bíbelődni – ezek a szempontok mellékesek a nagy eszmei horderő, az eszmény vagy a korhuzat erejéhez képest. Nem, nem így van. A világért sem így van.

Petőfi írásjelkezelő gyakorlata éppolyan érdekes, mint látomásai, szerelmes ágaszkodása vagy uszító katonaköltészete. Minden írásjelének története, sokrétű fejlődés-szerkezete és jelentésörző – vagy módosító – funkciója van. Hadd emeljek ki egyet, a pontosvesszőt, hadd taglaljam annak néhány jegyét.

A pontosvessző eredeti szerepe a versben is az, hogy nagyobb – önállóságot sugalló – tagmondatokat választ el egymástól szelíden, de nem a szakítás igényével; vagy felsorolás részének minősülő tagokat köt össze. Tehát csak mondat belsejében fordulhat elő, esetleg töredékek végpontjaként. A magyar költészetben azonban, úgy sejtem, Petőfi az, aki a pontosvessző funkcióját a legkorábban tágítja ki –, ő teszi ezt a nehézkes jelet a vers természetes elemévé. Ne alkalmazta volna Berzsenyi? Vörösmarty, Arany? És később a huszadik század nagyjai, kisebb-nagyobb mértékben? (Persze, jellemző, ki-ki hol, milyen mértékben, milyen szándékkal.)

Petőfi versszakokat választ el ezzel a jellel, így nyomatékosítva – különösen korai költészetében – a várakozást. Amikor beszéde még szinte hadaró, már alkalmazza ezt a hatékony fogást. Idézem a *Bű* harmadik és negyedik szakaszát:

A pacsirta
Zeng panaszt,
Ha nem éldel
Szép tavaszt;

Gili árván
Szomorú;
S én ne tudjam
Mi a bű?

(A *panasz-tavas*z rímpár később többször felbukkan a magyar költészetben, legutóbb – tudomásom szerint – egy egész bokorral Weöres Sándor egyik kései versében: *Daráló*.) Figyelünk? A negyedik versszak harmadik sorában elmaradt a vessző –, talán éppen azért, hogy a pontosvesszőt követő két sor annál zajosabban zuhanhasson az olvasóra.

A pontosvessző néhol indokolt tétovaságot, szünetet érzékeltet, s úgy tűnik, állhatna helyette más is (pont, vessző, gondolatjel). Vannak formák, amelyek kényelmesebb medret kínálnak a pontosvesszőnek (pl. a hexameter), és vannak, amelyek nemigen tűrik meg. Nehéz elképzelni, hogy a *Nemzeti dal* valamelyik sorában valódi szerepet játszhatott volna ez az inkább elmélkedő, lassító, mérsékletet sejtető kentaur (pont is, vessző is). Az idő haladtával egyre ritkábban találkozunk vele a versekben, Petőfi 1848-49-es költészetében – a korábbiakhoz képest – alig-alig. Az írásjelek megfogyatkozása is tükrözi ennek a művészetnek radikális kicsattanását, plakátszerűvé hangolódó minőségét, szabadságért fuldokló zihálását.

Korábban – a formálás kevésbé tudatos időszakában – a pontosvessző szerepe még nem zsugorodott arra a néhány funkcióra, amelyet a köztudat ma is számon tart. Mondjuk, 1845 előtt *még minden lebet*: palástolhatja a kifáradást, helyettesíthet más írásjelet, lebeghet a tétova gondolatrögzítés hullámain, vagy egyenesen azt a szerepet tölti be, amelyet később az avantgard költőinél: csak mentegeti a semmit. Az *Első szerelemben* pl. mindhárom említett jegyet felfedezhetjük idézetünk második sorának végén:

Messze bércek kékellő homályán
Bájjal ég az arany esti csillag;
A leányka nefelejts-szemében
Tündérfénnyel szebb csillagzat égett.

Az írásjel értékét és találati pontosságának fokát úgy mérhetjük, ha elveszük a szövegből, vagy más jelekkel pótoljuk. A pontosvessző ördögös tulajdonsága, hogy még remekművekben is csak a legritkább esetben tűnik egyetlen helyes megoldásnak. A pont, a vessző és más jel rendszerint azonnal igazolni képes jogosságát, fontosságát, jelentésmezejének szabatos határait. A pontosvessző nem: az éppen funkciójának megfoghatatlan tágasságával, jelenlétének hangsúlyos némaságával, jeltelen jelszerűségével szerez magának tekintélyt.

Vagy nézzük, hogyan kapcsolódik a pontosvessző más írásjelekhez.

Petőfi néha szereti egy éles, metsző mondattal kezdeni a verset. Két példát idézek. A *Téli éj* így indul:

Vad téli éj. Sűrű hópelyhek esnek.
Szélvész ragadja. S hátha nem hópelyhek?
Talán egy őrült gondolatjai?
Vagy összetépett lelkem rongyai.

A *házáról* első négy sora így hangzik:

Lement a nap. De csillagok
Nem jöttek. Sötét az ég.
Közel s távolban semmi fény nincs,
Csak mécsvilágom s honszerelmem ég.

Figyelünk? A *Téli éj* második sorában hiányzik a mutató névmás. Megcsuklik a sorvég ritmusa. A harmadik sorban megvastagodik a látomás, de még földközelségben tartja a verset a kérdőjel. A negyedik sor azonban hirtelen – éppen a várt harmadik kérdőjel elhagyásával, a sor állítássá erősített zárlatával – kozmikus dimenziót, pokoli távlatot nyer. Kétségtelen, a hatás nem volna ilyen lenyűgöző, ha a sorvégen más írásjel állna, pl. újra kérdőjel, gondolatjel, vagy három pont. (Másutt, semmi kétség – mondjuk, Vladimir Holan költészetében –, roppant mély jelentést képes gerjeszteni a három pont, ez a bizonytalanságra utaló toldalék.) De így a mondat súlyos kijelentéssé keményedik, és roppant erővel csap az olvasóra. Petőfi utolsó versében (*Szörnyű idő* . . .) két írásjel kap döntő szerepet: a három pont a címben, és a pontosvessző a második szakasz második sorában. A címet követő pontok a katasztrófa vészterhes közelét, a véggel fenyegető végtelen megrendülés állapotát hangsúlyozzák. A második szakasz kezdete pedig:

És ott elől a háború
Csak a kisebb baj; szomorúbb,
Mi hátul áll,
A döghalál.

A bukás állati szomorúságát, a felbomlás őrületét úgy vési emlékezetünkbe, hogy egy ponton megtorpanja, meghökkentő holtpontra juttatja a verset, és a töprengés jelével mélyíti el döbbenetünket. Itt csakugyan érzékeljük, hogy a pontosvessző pörölycsapását képtelen volna felidézni más, szelídebb írásjel.

A verskezdet *pontos* kezdetét a korai költemények még nem ismerik. Itt éppen a pontosvessző – mi más – pótolja azt a szerepet, amely aztán a ponttal zárt mondatokban válik emlékezetessé. Itt még nemigen különül el találás és hevenyészett alkalmazás. A jel imbolyog, nem szükségszerű, esetlen. Idézem a *Boszú* első szakaszát:

Kecses tavasz virúla;
Vidám tekintete
Berkemnek kebelébe
Rózsákat ültete.

A bökésszerű kezdőmondatos versek egy másik korai példánya hasonló technikát alkalmaz. Az *Örök bú* kezdő szakaszát idézem:

Tódul a felleg; barna éjbe vonja
A látkört, búsul a sötét vidék.
Sötét e szív is, hű szerelmem honja
Reá a bú gyászfátyla szöveték.

Látjuk: a költő puhatolgatja még a találó jeleket és megeleégszik a tetszőleges elválasztásra alkalmas, átabotában leírható, kényelmes alakzattal. A *Változás* összesen két szakaszból áll. Üssük fel, s látni fogjuk, a második szakasz eltérő írásjelezése a harmadik sor végén furcsa lebegést, egy pillanatnyi billenést visz a szövegbe.

Petőfi Sándor – szorgalmas központoszó gyakorlata tanúsítja – a sűrű jelzésalkalmazás, az egyre tudatosabb tagolás, az éles hangsúlyozás költője volt. Berzsenyihez vagy modern költőinkhez képest gyakran megtöri, darabolja, iktussal látja el a szöveget. Ez nem természetes. Vannak más költők, akik kevés írásjellel, a kevésnek is takarékos adagolásával szikráztatják varázslataikat. Pilinszky János vagy Rába György költészete arra lehetne példa, milyen erős hatást képes kelteni az aggodalmasan elhelyezett, inkább csupán emlékeztető jelleggel kitett írásjel.

Petőfi ebben a tekintetben is külön elemzést érdemelne: szövegei gyakori külső irányjelzőikkel, segédpóznáikkal, indulatterelő jelzeteikkel is fokozzák a versek alapenergiáit, ráadás líkttetést kölcsönöznek a versnek, szinte ékek közé szorítják még a nyugodtabb ívű darabokat is. Nála egyik-másik vessző már-már felkiáltójel, némelyik kérdőjel hovatovább felelet, három pontjai pedig olykor nem a bizonytalanságot tükrözik, hanem egyenesen felérnek egy pofonnal. Azt hinnénk, a szerkezetek ilyen sokszoros tagolása árt a vers egységes tónusának, és netán bomlasztja a kompozíció tömény érzelmi-gondolati tömbjeit. Nem, nem így áll a dolog. Petőfi költői csodája

éppen abban is megnyilvánul, hogy a tagolás mindig csak az indulati egység, a kötelezően katartikus kigombolyodás érdekében lassítja a szöveget. A költemény járó-kelő higanymozgása Petőfi igazi leleménye: ő a verset nem csak előre, a csúcspont felé mozgatja, hanem közben meg-megtorpantja, apró írásjel-bukkanókkal gazdagítja, s ezzel mintegy késlelteti a végkifejlet megmutatkozását. Nála az írásjelek nem csupán leképezik a költői „gondolatot” (tudjuk, ez soha nem azonos valamely elvont filozófiai létállítással), hanem élesen körvonalazzák a látomást, és a szóalakokkal együtt segítenek megteremteni azt az emocionális egységet, amely olvasás közben létrejön.

Ezért különösen fontos, hogy Petőfi-kiadásaink híven – a szokásos aprólékos-ságot meghaladó mértékben, mondjuk a római jog kifejezésével, a *bonus paterfamilias* gondosságával – rögzítsék a szövegek mikroelemeit is. Egy példa: Az 1951-es kritikai kiadás II. kötete az *Egy gondolat bánt engemet* című verset itt-ott más jelzésekkel közli, mint az új kritikai sorozat 2003-ban megjelent negyedik kötete (Kerényi Ferenc példás munkája). A régi változat három pontot tesz a cím után (általában is), az új következetesen négy pontot használ. Vajon miért? Megszoktuk a három pontban összegzett üzenetet: a cím előlegezi a kezdetet, vagy utal valami egyébre; mintegy megköstoltatja velünk a feldübörgő mű első taktusait, kezét nyújt egy első pillanatnyi ismerkedéshez. A négy ponthoz még nem szokott hozzá olvasói érzékrendem. A három pont hagyományát ismerem, elfogadtam, magam is alkalmazom; a négy pont szokásrendjét, tartalmi kereteit, utalásmintáit még meg kell teremtenem, a magam számára is. (A pontok egyébként, hasonló számban, visszatérnek a vers tizennegyedik sorában, ott gondolatjellel súlyosbítva: itt mintha egy percre megernyedne, megsibbadna a hegyes beszéd, s a költő maga is megsokallná a tigrisetejet. . . hogy aztán folytassa az irtóztató kívánságjóslatot.) A két kiadás – most csupán az írásjelekre figyelek – egy másik helyen is eltér egymástól. A régi az *Ott essem el én*-sor végén vesszőt tesz, az új nem. Mindkét említett különbség indokolt lehet, de mindkettő újfent megerősíti: Petőfi érett jelkezelése is a hangsúlyos, látható tagolásra törekvő költői hajlam jele.

Befejezésül érintenék még két mérvadó vonást. Az egyik: az írásjelek tartalom- és tónusképző funkciója. A másik: a költői temperamentum és az írásjelek viszonya.

Olvasás közben nemigen tudatosítjuk, hogy az alkotó az írás folyamatában *választ* a különböző írásjelező lehetőségek között. Az irodalomtörténet ismer olyan eseteket, hogy bizonyos írók később megváltoztatják eredeti szövegeiket, többnyire abban a hiszemben, hogy ezzel fokozzák a művészi hatást. Ismerünk olyan újraírási gyakorlatot (pl. Goethe esetében), amely nem érintette a szavak sorrendjét, szinonimáit, s a mű egyéb elsődleges tartalmi elemeit, hanem csupán az írásjelek módosítására vagy elhagyására terjedt ki. Ez a művelet igazolja azt a feltételezést, hogy a műalkotásban az írásjel konstitutív szerepet játszik, azaz: más írásjelezés más tartalmat indukál a versben. Idézem a *Pacsirtaszót hallok megint* első szakaszát először Petőfi verséből, majd ajánlatot teszek más írásjelezésre; rögtön érzékeljük a különbségeket. (Célom, termé-

szetesen, nem az, hogy az átformálással más mondandó felé tereljem, meghamisítsam a verset; végig szem előtt tartom Petőfi feltehető szándékait.)

Pacsírtaszót hallok megint!
Egészen elfeledtem már.
Dalolj, tavasznak hírmondója te,
Dalolj, te kedves kis madár.

Nem hat-e másként ez a versszak, ha így központoszunk:

Pacsírtaszót hallok, megint.
Egészen elfeledtem már. . .
Dalolj, tavasznak hírmondója, te!
Dalolj, te, kedves, kis madár!

Világos: az első felhőtlen öröm, kitörő éljenzés, tavaszi carmen; a második: az elégia, a balsejtelmes háttérű igenlés, a félünnep hangütése. Az első: szertelen, jakobinus üdvözlés; a második: köszöntés száj-szélről, amolyan hideggyújtás. Átírásom az eredeti jelhasználat találékonyságát kívánja nyomatékositani.

S végül: Petőfi központoszási szokásai pontosan tükrözik költői alkatának lobbanékony, ezer felé nyilalló sziporkázását, sőt olykor szeszélyes, olykor maximális hangerőre és hangmagasságra állított közlésmódját. Nála a több is a helyén van, és ha kevesebb jelzéssel élne, azt szinte megvonásnak éreznénk. Költészetében nem csak a szavak, a gondolatok fejlődnek természetes és látomásos bőséggel, pontossággal, hanem a kísérőanyagok, a segédszerkezetek is markánsan támogatják, igyekeznek kidolgozni a benső tartalmakat. Miközben a költemények szaggatásos igyekezettel iramlanak, az írásjelek is követik a dübörgő ütemet, a forró robogást. Ahogy Arany mondja a *Buda halálában*: „Mértékre imbolygott a beszéded rúdja”. Igen, Petőfi egész költészetének jelkezelését végigkíséri ez a mértékalkotó szerep. Soha nem érezzük, hogy a szavak között eltévedt volna. Mondhatni: ő nemcsak a szavak és eszmék síkján látott perzselő világossággal, hanem a szavak közötti összekötő térben is helyesen tudta mozgatni a tollat. Más költőknél olykor meg-megbillen a töltés és a toldalék aránya, Petőfi mindig közvetlen utakon jár. Még írásjel-teremtésének is stílusa, története, pedigréje van. Ha egy-egy sorát, szakaszát emlékezetből idézzük, többnyire az írásjeleket is fel tudjuk eleveníteni. Verse nem csomósodik meg, hanem észről észig hatol.

És többet nem is akartam mondani, csak azt: a nagy költészet az írásjelekben is tanulságos. A költői szabadságot nem korlátozza a helyes segédjelhasználat; de a gazdagon hangszerelt vers egy árnyalatnyit mindig helyesbíti a szabadságról alkotott képzeleteinket.